

تاریخ و تمدن اسلامی، سال دوازدهم، شماره بیست و چهارم، پاییز و زمستان ۱۳۹۵، ص ۸۵-۱۱۴

آب‌نماها در کوشک‌باغ‌های اندلس از الزهراء تا الحمراء^۱

عقیقه خدنگی^۲

کارشناس ارشد گروه تاریخ و تمدن ملل اسلامی، دانشگاه فردوسی مشهد، مشهد، ایران

عبدالرحیم قنوات

دانشیار گروه تاریخ و تمدن ملل اسلامی، دانشگاه فردوسی مشهد، مشهد، ایران

چکیده

آب در معماری می‌تواند علاوه بر رفع ضرورت‌ها و نیازها اهمیت تزئینی داشته باشد و به زیباسازی و تکمیل عناصر بنا کمک کند. در کوشک‌باغ‌های اندلس آب یکی از مهم‌ترین عناصر تزئینی بنا بوده است و در اشکالی چون حوض، فواره و نهر با طراحی‌های بدیع و زیبا به‌کار گرفته می‌شده است. بررسی‌های به‌عمل آمده از سده چهارم تا نهم هجری/دهم تا پانزدهم میلادی نشان می‌دهد که در این منطقه سبک‌هایی خاص با موضوع طراحی آب به‌کار رفته که در عین کاربردی بودن اهمیت تزئینی و نمادین داشته است. این سبک‌ها از قرن چهارم/دهم در بناهای الزهراء به‌کار گرفته شده و از آنجا به کاخ‌های الحمراء رفته است. در پژوهش حاضر علاوه بر معرفی این سبک‌ها، نگاهی مقایسه‌ای به تغییرات و تحولات زیبایی‌شناسانه‌ای که در طول این دوره زمانی در طراحی این عناصر به‌وجود آمده، انداخته‌ایم. کوشک‌باغ‌هایی که در فاصله زمانی میان این دو مجموعه بنا احداث شدند، هم‌چون واسطه‌ای این دو دوره را به هم پیوند زده‌اند.

کلیدواژه‌ها: معماری اسلامی، باغ اسلامی، کوشک عبدالرحمن، الزهراء، الحمراء.

۱. تاریخ دریافت: ۱۳۹۵/۸/۹؛ تاریخ پذیرش: ۱۳۹۵/۱۰/۱۱

۲. رایانامه (مسئول مکاتبات): af_khadangi@yahoo.com

مقدمه

آب در تکمیل بنا در سرزمین‌های خشک و یا خوش‌آب‌وهوای اسلامی اهمیت داشت. اشکال گوناگونی از آن چون آب‌نماهای راکد یا نهرها و فواره‌های جوشان و جاری در فضاهای داخلی و خارجی به‌کار می‌رفت. کاربرد آب‌نماها از یک طرف نیازهای رفاهی و شرعی را برطرف می‌کرد و از سوی دیگر جنبه تزیینی و زیبایی‌شناسانه داشت. در اندلس به‌دلیل تابستان‌های گرم، مجموعه‌ای از کوشک‌های بیلاقی ساخته شده بود که بهترین نمونه‌های آن را می‌توان در الزهراء، شهر عبدالرحمن ناصر (۳۰۰-۳۵۰/هـ ۹۱۲-۹۶۱ م) و بعدها در غرناطه یافت. در این کوشک‌ها آب و باغ مهم‌ترین عناصری بودند که علاوه بر خنک ساختن محیط و رفع نیازهای رفاهی، اهمیت زیبایی‌شناسانه فوق‌العاده‌ای به فضا می‌دادند؛ چنان‌که نمونه آن را در باغ‌های موجود در سایر سرزمین‌های اسلامی نمی‌توان یافت. آب با طراحی‌های بدیع و متنوع نقشی اساسی در تکمیل و تزیین فضاهای داخلی و خارجی داشت. انواع حوض‌ها، فواره‌های زیبا و کانال‌ها با تأثیرپذیری از باغ ایرانی و بهشت قرآنی خودنمایی می‌کرد.

۱. دریاچه‌های مصنوعی و جزیره‌ها

یکی از طرح‌های زیبای آب که بیشتر برای فضاهای وسیع و باز مناسب بود، احداث استخری بزرگ به شکل دریاچه بود. این استخرها هم نیازهای رفاهی را برطرف می‌کردند و هم زیبایی فضا را تکمیل می‌نمودند. آبگیرهای بزرگ به جهت برخورداری از پهنه وسیع آب طرح بصری درخشانی را پدید می‌آوردند که چشم هر بیننده‌ای را به سوی خود جلب می‌کرد. گردش رنگ آبی و درخشش یک آبگیر بزرگ در فضای ساختمان‌های آجری، سنگی یا با نماهای مرمی، از نظر طراحی ساختمانی و ترکیب رنگ‌های مختلف تأثیر عمیقی بر بیننده می‌نهاد. یکی از طرح‌های جالب برای نزدیک شدن به سطح وسیع آب، احداث بنا در

میان آب بود. این طرح که شباهت زیادی با جزیره‌ها در طبیعت واقعی داشت، از همان ابتدا در معماری اسلامی مورد توجه قرار گرفت.

در مدینه‌الزهراء حوض‌هایی متعدد و بسیار بزرگ وجود داشت، تا جایی که روزانه به ۸۰۰ قرص نان یا بیشتر برای تغذیه ماهیان موجود در حوض‌های قصر نیاز بود.^۳ توصیفات شاعرانی چون ابن‌زیدون (۳۹۴-۴۶۳ هـ / ۱۰۰۳-۱۰۷۰ م) از حوض‌های اسپانیا گواه بر عظمت و بزرگی آنهاست.^۴ بزرگی این حوض‌ها طبیعی به نظر می‌رسد، زیرا متناسب با فضاها بسیار وسیع کاخ‌ها و شهرهای آن زمان بوده است.

در مهم‌ترین بخش از پایگاه باستان‌شناسی الزهراء، یعنی کوشک‌باغ عبدالرحمن تالاری وجود داشت که هم‌اکنون به سالن ریکو^۵ معروف است. ایوان طاقدار این تالار بر حیاطی مشرف بود که در آن دو محور در یک باغ بزرگ با یکدیگر تلاقی کرده بودند. در محل برخورد محورها، کوشکی کوچک قرار داشت که از چهار جهت رو به آب بود. حوض‌هایی عمیق در جانب شرق، غرب و جنوب کوشک و حوضی بزرگ‌تر از اینها، در جانب شمالی قرار گرفته بود. بدین ترتیب کوشک کوچک هم‌چون جزیره‌ای در میان آب به نظر می‌رسید. حوض بزرگ شمالی چهارگوش بود و در میان کوشک جزیره‌مانند کوچک و کوشک بزرگ‌تر عبدالرحمن و تالار ریکو قرار می‌گرفت (نقشه ۱). تصویر کوشک کوچک و قصر بزرگ در این حوض بزرگ منعکس می‌شد و بر شکوه آن دو بنا می‌افزود.^۶ در طراحی این حوض‌ها و کوشک‌ها و دیگر عناصر بنا بر تناسب هندسی و تقارن اشکال توجه زیادی شده بود. در آن‌جا مهم‌ترین عنصری که حس تقارن را به وجود می‌آورد حوض بود.

۳. مقری، ۲ / ۸۸.

۴. این حوض‌ها چنان عمیق‌اند که به رنگ آبی دیده می‌شوند و حاشیه‌هایی پر سایه آنها را احاطه کرده است؛ چونان برکه‌هایی پوشیده از سوسن که شب هنگام، سوسن‌های آبی عطرآفشانی می‌کردند و در آب غرق می‌شدند تا نور صبحگاهی چشمشان را بگشاید (نک. ابن‌زیدون، ۱۴۰-۱۳۹).

5. Rico

۶. زکی، ۶۸۲.

در قرن پنجم در طلیطله جزیره‌ای شگفت‌انگیز و به شکلی استادانه طراحی شده بود که نه تنها در اسپانیا که در کل معماری اسلامی بی‌سابقه بود. مقری به نقل از ابن‌بدر (م ۶۰۸/هـ ۱۲۱۰م) کاتب و ادیب قرن ششم، از قصری در طلیطله سخن گفته است که یحیی بن اسماعیل مأمون (۴۳۴-۴۶۷/هـ ۱۰۴۳-۱۰۷۵م) پادشاه بنی ذوالنون آن را ساخته بود. این پادشاه در مرکز قصرش دریاچه‌ای احداث کرده بود که در وسط آن کوشکی زیبا قرار داشت. این کوشک با شیشه‌های رنگی و طلا ترصیع شده بود. آب با سازوکاری هنرمندانه که مهندسان به کار گرفته بودند به بالای کوشک می‌رفت و از آن جا به پایین سرازیر می‌شد و سرتاسر بنا را هم‌چون پرده‌ای احاطه می‌کرد. نهرهای پدیدآمده به هم می‌پیوستند و یکی می‌شدند و بدین ترتیب بنای شیشه‌ای را در پرده‌ای از آب پنهان می‌کردند. آب پیوسته جاری بود و مأمون بدون این‌که خیس شود در کوشک می‌نشست. طراحی این فضا بسیار حیرت‌آور بود.^۷

ظاهراً از آنجا که برای احداث طرح جزیره به فضایی بزرگ و منبع ذخیره آب فراوان نیاز بود، در کوشک‌باغ‌های بعدی اندلس که تقریباً همگی حیاط‌هایی کوچک داشتند، این طرح امکان تکرار نیافت.

۲. حوض برابر عمارت

تفاوت حوض‌ها و آبگیرها با دریاچه‌های مصنوعی در این بود که آنها اشکالی کوچک‌تر از تزئینات آبی را شکل می‌دادند. در حوض‌ها پهنه آب به طور کامل از یک نقطه بنا دیده می‌شد و به آسانی می‌شد گرد آنها قدم زد. یکی از شیوه‌های طراحی این‌گونه حوض‌ها در بناها، قرار دادن آنها در مقابل یک عمارت بود. این طرح معمولاً در کاخ‌ها و کوشک‌باغ‌ها دیده می‌شد و در آن معمولاً حوضی بزرگ و گاه کوچک، رو به نمای اصلی آن قرار می‌گرفت. اهمیت این طرح را می‌توان بدین ترتیب برشمرد:

یکم. خاصیت آینه‌ای آب و انعکاس ستون‌ها و تزیینات عمارت در آب. این شیوه در فضاهاى کوچک موجب رهایی از تنگنا و در فضاهاى بزرگ منجر به ایجاد حس آرامش می‌شد. به علاوه در بسیاری از ساعات روز به سبب بازتاب تصویر آسمان و گیاهان اطراف حوض در آب، ترکیبی از رنگ‌ها خصوصاً آبی و سبز ایجاد می‌شد که در کنار فضای خاکی و بی روح ابنیه جذابیت بیشتری داشت.

دوم. چشم‌انداز آب از درون کوشک یا عمارت. صاحبان کوشک یا میهمانان می‌توانستند با ایستادن یا نشستن روی تراس یا ایوان، پهنه وسیع آب و گل‌ها و گیاهان پیرامونشان را ببینند. در محوطه کوشک باغ عبدالرحمن، حوض بزرگ شمالی، چهارگوش بود و تا جلوی تالار ریکو کشیده شده بود. تصویر ایوان این تالار در آب حوض منعکس می‌شد.^۸ ایوان از طریق پنج طاق بر این حوض عمیق و کل چشم‌انداز باغ اشراف داشت. همین حوض از سوی دیگر در مقابل کوشکی کوچک‌تر که با سه حوض در سه جهت دیگر احاطه شده بود قرار می‌گرفت. در اینجا حوض‌ها آشکارا بر محور بصری تأکید می‌کرد^۹ و با طرح‌های چهارگوش تناسبی کامل با کوشک‌ها و کل فضا برقرار می‌ساختند. این تالار که از زمان عبدالرحمن تا حکم دوم محلی برای مراسم و مهمانی‌های سیاسی بود، بین سال‌های ۳۴۱هـ/۹۵۳م و ۳۴۶هـ/۹۵۷م ساخته شد و بهترین نمونه از کوشک‌هایی بود که پیرامونشان به سمت آب و باغ و یک چشم‌انداز باز می‌شد.

۸. زکی، ۶۸۲؛ باروکاند، ۲۴۶.

۹. تعادل یکی از بنیادی‌ترین عناصر آفرینش هر اثر هنری است و نبود آن منجر به بی ثباتی و در نتیجه باعث تزلزل در ارزش‌های زیبایی‌شناختی اثر می‌گردد. چشم ما برای حفظ تعادل، هنگام دیدن اشیاء و یا بیان تصویری آنها، ابتدا برای آنها یک محور عمودی که بر یک پایه افقی قرار دارد، در نظر می‌گیرد و بدین وسیله تعادل شیء را سنجیده و اندازه‌گیری می‌کند (داندیس، ۴۸). در شیوه طراحی حوض در برابر عمارت، اغلب، کوشک در انتهای یک محور قرار می‌گرفت و حوض در مقابل آن در طول محور امتداد می‌یافت و بدین شکل بر محورهای بصری تأکید می‌شد.

مقرّ بنی هود (۴۳۱-۵۴۰هـ/۱۰۳۹-۱۱۴۷م) در سرقسطه،^{۱۰} جعفریه نام داشت. در آن‌جا باغی از آثار مقتدر هودی (۴۳۸-۴۷۴هـ/۱۰۴۷-۱۰۸۱م) وجود داشت که در آن حیاطی مستطیل و بزرگ به شکل یک میدان طراحی شده بود. در دو انتهای این حیاط، یعنی در دو ضلع کوچک‌تر میدان دو مجموعه عمارت ساخته بودند که رواق‌ها و تالارهای آن رو به حیاط بود. حوض‌هایی به صورت قرینه در مقابل آنها وجود داشت که آشکارا با هدف انعکاس نقوش رواق‌ها طراحی شده بود.^{۱۱} در مقایسه با نمونه‌های الزهراء، در این‌جا حوض‌ها کوچک‌تر شده بودند و به قرینه در دو سمت حیاط قرار داشتند.

در سال ۱۳۴۳هـ/۱۹۲۴م باغی متعلق به مرابطون (۴۴۸-۵۴۱هـ/۱۰۵۶-۱۱۴۷م) در قصری در دشت مرسیه کشف شد. این کاخ که پیوندی میان باغ‌های قدیمی‌تر و باغ‌های قرن هشتم در غرناطه برقرار می‌کرد، منسوب به یکی از رؤسای قبایل به نام ابن سعد بن مردکیش (م ۵۷۲هـ/۱۱۷۲م) بود. طرح آن قصر، مستطیل شکل بود و از هر دو جهت طولی و عرضی به دو نیم شده بود. محور اصلی بر کوشک‌های انتهایی تکیه داشت و ظاهراً در جلوی آنها حوض‌هایی ساخته شده بود. در آن‌جا نیز حوض کوچک‌تر شده و به صورت چشمه‌ای در پناه یک کوشک درآمده بود.^{۱۲}

غرناطه مقر بنی نصر یا بنو احمر (۶۲۷-۸۹۷هـ/۱۲۳۰-۱۴۹۲م)، شامل دو مجموعه کوشک به نام‌های الحمراء و جنة العریف بود.^{۱۳} یوسف اول (۷۳۳-۷۵۵هـ/۱۳۳۳-۱۳۵۴م) و محمد پنجم^{۱۴} کسانی بودند که بناهای مهمی در مجموعه الحمراء ساختند ولی تقریباً همه فرمانروایان بنی نصر از خود یادگارهایی در این مجموعه به یادگار گذاشتند.

10. Zaragoza, Saragossa.

۱۱. زکی، ۶۸۳؛ باروکاند، ۱۵۲-۱۵۰.

۱۲. همو، ۶۸۴.

13. Jeneralif.

۱۴. محمد پنجم دو دوره حکومت کرد و مشخص نیست که در کدام دوره اقدام به ساخت این بخش کرد، (دوره اول:

۷۵۵-۷۶۰هـ/۱۳۵۴-۱۳۵۹م، دوره دوم: ۷۶۳-۷۹۳هـ/۱۳۶۲-۱۳۹۱م).

قدمت جنة‌العریف نیز به ثلث نخست قرن هشتم (احتمالاً ۷۱۹/۱۳۱۹م) برمی‌گشت. در الحمراء و جنة‌العریف به‌طور کلی حوض‌ها محوری، آرام و وسیع بودند تا هم دو ضلع ایوان‌دار کوشک‌ها را در خود منعکس کنند و هم اتاق‌های اطراف را در طول تابستان خنک سازند. در واقع از ویژگی‌های منحصربه‌فرد این کاخ‌ها پیوند شاخص تالارهای پذیرایی با آب و باغ بود. این ویژگی ادامه همان طرحی بود که از تالار ریکو و در واقع از نیمه قرن سوم در سامرا شروع شده بود. در کاخ‌های گوناگونی از دوره ملوک الطوائف^{۱۵} که چند نمونه از آنها را مثال زدیم، همین مضمون با آراستگی بیشتر به‌کار گرفته شد، تا این‌که در الحمراء و جنة‌العریف به اوج زیبایی و کمال رسید.^{۱۶}

حیاط ریاحین و پارتال^{۱۷} در الحمراء از طرح کوشک رو به حوض برخوردار بودند. صحن معروف ریاحین^{۱۸} به ابعاد ۳۶/۶ در ۲۳/۵ متر^{۱۹} با سنگ مرمر مفروش بود و حوضی بزرگ و چهارگوش در وسط داشت.^{۲۰} این حوض به ابعاد ۷/۵ در ۳۴/۷ متر، با تأکید بر محور بصری بخش اعظم حیاط را شکل می‌داد (تصویر ۱). ردیف‌های بلندی از درختان مورد حوض را در بر گرفته بودند و تصویری از نمای این درخت‌ها در کنار رواق‌های بلند کوشک و برج قومارش که تالار را در خود جای داده بود در حوض بازتاب می‌یافت. رواق‌های جنوبی و شمالی این حیاط مربوط به دو مجموعه از حجره‌ها بود. مجموعه اول پیرامون تالار بنوسراج^{۲۱} و مجموعه دوم گرد تالار دوخواهران^{۲۲} ساخته شده بود. این تالار و

۱۵. از سال ۴۲۲ تا ۸۹۷/۱۰۳۰-۱۴۹۱م اسپانیای مسلمان به دست حاکمان محلی و به صورت ملوک‌الطوائف اداره می‌شد.

۱۶. باروکاند، ۲۴۶.

18. Parttal

۱۸. حیاط ریاحین با نام‌های حیاط برکه (Alberca Court) یا میرتلس (Myrtles) نیز شناخته می‌شود.

۱۹. بلر، ۳۱۳.

۲۰. زکی، ۶۹۲.

21. Abencerrjes

آب‌نما یادآور تالار ریکو و حوض بزرگ کوشک عبدالرحمن در الزهراء است، جز آن‌که در آن‌جا حوض عمیق و طاق‌های نعلی شکل آن، بسیار بزرگ‌تر و مجلل‌تر بود،^{۲۳} اما در این‌جا به دلیل کوچک بودن فضا، تقارن و ترکیب رنگ‌ها با کمک آئینه آب محسوس‌تر بود.

بقایای مجموعه مهم دیگری نیز بر بالای باغ پارتال که دقیقاً در کنار این حیاط واقع شده، وجود دارد. پارتال زمانی بخشی از کاخ یوسف اول بود و برج پارتال بر فراز حیاطی اندرونی با حوضی مستطیل شکل و بزرگ سر برآورده بود.^{۲۴} در حال حاضر از برج خبری نیست، اما بقیه عناصر پیرامونی از جمله طاق‌ها در حوض بزرگ بازتاب پیدا می‌کند و جزو زیباترین بخش‌های الحمراء به حساب می‌آید.

قصر شنیل^{۲۵} در حومه غرناطه نیز از این نوع بود. این قصر مشرف بر رودخانه شنیل در ناحیه شمال شرقی غرناطه با باغ و حوضی بزرگ به ابعاد ۱۲۱ در ۲۸ متر برای آبیاری ناحیه-ای وسیع بود. به علاوه حوضی داشت که پیکره قصر کوچک در آن انعکاس می‌یافت. از این آب‌نما برای نمایش‌های آبی که نوعی تفریح متداول نزد پادشاهان مغربی بود، استفاده می‌شد.^{۲۶} قدمت تزیینات این قصر به زمان یوسف اول نصری (۷۳۳-۷۵۵هـ/۱۳۳۳-۱۳۵۴م) برمی‌گردد.^{۲۷}

۳. حوض مرکزی

از نظر بصری قرار گرفتن یک حوض یا برکه در مرکز فضایی چهارگوش اهمیت زیادی دارد.

۲۲. قاعة الأختین (Sala de las dos Hermanas, Hall of the two Sisters). نام تالار دو خواهران به دلیل کشف دو قطعه رخام هم اندازه در سطح زمین اتاق بوده است.

۲۳. پرایس، ۱۱۰.

۲۴. باروکاند، ۲۴۵.

25. Alkazar Geni

۲۶. زکی، ۶۹۰-۶۸۹؛ جمل، ۷۳.

۲۷. باروکاند، ۲۵۸.

اگر در فضایی مربع یک عنصر در محلی جز مرکز آن قرار گیرد، منجر به حس تنش بصری می‌شود. از آن‌جا که مربع دارای فضایی مربع در طرفین است، عنصر میانی آن، ساکن و متعادل است و تعادل فضای پیرامونی‌اش را تضمین می‌کند. هیچ عنصری مثل یک آب‌نما نمی‌تواند چنین اهمیت و قابلیت داشته باشد که در مرکز یک فضا طراحی شود ولی دست‌و-پاگیر نشود، چراکه حوض از سطحی افقی برخوردار است و جلوی دید عناصر اطرافش را نمی‌گیرد. از سوی دیگر، چون آب در بنا عنصری شاخص و مورد نیاز به حساب می‌آید، باید از همه طرف قابل رؤیت باشد. بهترین مکان برای پاسخ به این نیاز مرکز ثقل طراحی عناصر است.

در حفاری‌های الزهراء محلی به نام حوضخانه، احتمالاً متعلق به دوره حکم دوم (۳۵۰-۳۶۶هـ/۹۶۱-۹۷۶م)، کشف شده است. این بخش، ساختمانی مجزا در گوشه غربی باغ بوده که به احتمال زیاد تاریخ احداث آن به همان دوره اولیه ساخت الزهراء برمی‌گردد. در آن‌جا یک حوض بزرگ و چهارگوش در مرکز حیاطی چهارگوش با مساحتی برابر و کاملاً منطبق با حوض قرار گرفته بود و اتاق‌هایی با طاق‌های گشوده پیرامون آن شکل گرفته بودند. این حوض بزرگ با دیگر حوض‌های باغ نیز مرتبط بود.^{۲۸}

در دوره‌های بعد در کوشک باغ‌های اسپانیایی یکی از فضاهایی که حوض‌ها در آن جاسازی می‌شد، محل تقاطع معبرها و خیابان‌ها بود. تقاطع معبرها در واقع مرکز فضای حیاط یا باغ بود. نخستین نمونه‌های این طرح پس از الزهراء، در اشبیلیه یا سیویل^{۲۹} دیده شده است. یکی از کوشک باغ‌های اشبیلیه، کروثرو^{۳۰} بود که بر روی بقایای باغ دیگری از قرن پنجم ساخته شده بود. این باغ بخشی از کاخ المبارک متعلق به سلطان شاعر، معتمد بن

28. Pijuan, 2012/11/9.

29. Seville.

30. Crucero.

عبّاد (۴۳۱-۴۸۷هـ/۱۰۴۰-۱۰۹۵م) بود^{۳۱} که رافائل مانزانو^{۳۲} آن را کشف کرد. در آنجا خیابان‌ها به صورت محورهای عمود بر هم بر باغچه‌ها اشراف داشتند. در وسط این خیابان‌ها درست در محل تقاطع معبرها حوضی با رویه سنگی قرار گرفته بود^{۳۳} (تصویر ۲). احداث این کانال‌های برجسته شده بر محورهای بصری تأکید و نقطه مرکزی باغ را معین می‌کرد. با این شیوه بر طرح چهارقسمتی باغ که ترکیب اصلی طراحی حیاط بود تأکید می‌شد. در طرح چهارباغ، حوض مرکزی یکی از عناصر کلیدی بود. حوض کروثرو در تناسب با باغچه‌هایش بسیار کوچک بود و گویی این حیاط، طرحی مینیاتوری از چهارباغ را در تابلویی رو به کوشک ارائه می‌کرد.

این طرح در یک باغ بسیار جالب دیگر در اشبیلیه تکرار شده است. این باغ در دوره مرابطون (۴۴۸-۵۴۱هـ/۱۰۵۶-۱۱۴۷م) و بر جای باغی قدیم‌تر مربوط به قرن پنجم ساخته شده بود. درست در مرکز تقاطع محورها یک حوض مرکزی قرار گرفته بود که نهرهایی با کناره‌های آجرکاری شده از آن منشعب می‌شد. در طرح اولیه باغ سه باغچه گود در یک طرف و سه باغچه مشابه دیگر در سمت مقابل وجود داشت. احتمال دارد که باغچه میانی در هر طرف، نه یک باغچه بلکه حوضی بوده باشد.^{۳۴}

حیاط کوشک باغ‌های الحمراء تداوم طرحی بود که از الزهراء و در واقع از باغ‌های ایرانی شروع شده بود. در واقع همه اشکال متنوع زیبایی شناسانه آب در دوره‌های قبلی که در باغ‌ها و ابنیه جلوه‌گر شده بود به الحمراء، خصوصاً صحن شیران منتهی می‌شد. حوض‌های مرکزی نقش مهمی در این حیاط و سایر بناهای الحمراء داشت. در حیاط شیران و تالار دوخواهران و تالار ابن سراج در شمال و جنوب آن و حتی در ایوان‌های غربی و شرقی این

۳۱. زکی، ۶۸۳.

32. Rafael Manzano

۳۳. باروکاند، ۲۱۲ و ۱۴۶.

۳۴. زکی، ۶۸۳.

حیاط حوض‌هایی مدور و کوچک متناسب با اندازه و فضای کلی درست در مرکز فضایی مربع شکل تکرار شده بود. با نگاهی به پلان مجموعه شیران، تقارنی که با کمک این حوض‌های مرکزی به وجود آمده، جلب توجه می‌کند. طرح مینیاتوری حوض‌ها حکایت از جنبه‌های نمادین و تزئینی آنها می‌کند (نقشه ۲).

۴. فواره‌ها

از قرن ۱۱/۵م در دوره ملوک الطوائف، حاکمان عرب اسپانیا به ساختن فواره‌ها علاقه داشتند. در این دوره گاهی فواره‌هایی تزئینی با نام‌هایی خاص ساخته می‌شد. برای نمونه در کاخ امیری عرب به نام ابو یحیی محمد بن معن بن صمادح (۴۲۹-۴۸۴/۵-۱۰۳۸-۱۰۹۱م) ملقب به معتصم که در المریه قدرت را به دست گرفته بود، فواره‌هایی از این قبیل وجود داشت. او در قلعه المریه کاخی مشتمل بر چندین باغ ساخت که با فواره‌های تزئینی موسوم به صمادحیه احاطه شده بود.^{۳۵} اما نه اثری از این فواره‌ها باقی مانده و نه توصیفی از آن موجود است. تنها می‌توان بر مبنای برخی گزارش‌های تاریخی تصویری ذهنی از آنها ارائه کرد.^{۳۶} به‌علاوه در موزه شاطبه فواره‌های مرمرین زیبایی موجود است که احتمالاً به همین دوره‌ها برمی‌گردد. این فواره‌های مرمرین از طرح‌ها و تزئیناتی حیرت‌انگیز و متفاوت برخوردارند.^{۳۷}

توصیفاتی که درباره شهر غرناطه وجود دارد نشان‌دهنده اهمیت فواره‌ها در زیباسازی این شهر و بناهای آن است. در وسط خیابان‌های غرناطه فواره‌های زیبایی کار گذاشته شده بود که از آنها آب می‌جوشید. این شهر به‌وفور این‌گونه فواره‌ها که هم جنبه مصرفی و هم

۳۵. نک. ۱۶۰/۲؛ ۱۷۱/۴، ...

۳۶. نک. همانجا.

۳۷. باروکاند، ۱۶۳.

زیبایی‌شناسی داشت، معروف بود.^{۳۸} حیاط‌های خانگی نیز مزین به چشمه‌ها، آب‌های جاری و درخت‌ها بود و در بعضی از آنها فواره‌هایی بزرگ و زیبا وجود داشت.^{۳۹} از این همه آن‌چه به دست ما رسیده تنها آثار موجود در کاخ‌های غرناطه و برخی کشفیات موجود در موزه‌هاست که گوشه‌ای از شکوه سابق را به‌نمایش می‌گذارد.

۱.۴. فواره‌های مایل و عمودی

ساده‌ترین نوع فواره، لوله‌ای است در میان یک حوض که جوششی نرم و آرام به آب می‌بخشد و آن را از رکود رها می‌سازد. در صورتی که پرتاب آب در این‌گونه فواره‌ها از ارتفاعی نسبی برخوردار باشد و زاویه‌ای قائم را تشکیل دهد، آن را فواره عمودی می‌نامند. فواره‌های مایل برخلاف نوع عمودی، آب را به شکل یک کمان از بالا به پایین فرومی‌ریزند و حرکت کمی به سمت بالا دارند.

بخش مرکزی مجموعه جنة‌العریف حیاط اندرونی ساقیه^{۴۰} بود که پیرامونش را باغ‌هایی دیگر اشغال کرده بود. در مرکز این حیاط، که هنوز پابرجاست، کانال آب طولی شبیه یک حوض مستطیل بزرگ قرار داشت و فواره‌هایی با ارتفاع زیاد، در دو سمت طولی آن به صورت خطی پشت هم قرار گرفته بودند. فواره‌های کنونی ساقیه متأخرند، ولی بقایای لوله‌های زیرزمینی اثبات می‌کند که در این نقطه همواره فواره‌هایی وجود داشته است.^{۴۱} این فواره‌ها به صورت مایل و کمانی شکل آب را درون حوض سرریز و یکدیگر را قطع می‌کنند و با پاشیدن آب به اطراف باغ از صدای ریزش آن آکنده می‌گردد.

۳۸. بوتشیش، ۹.

۳۹. زکی، ۶۹۲.

بلندبودن ارتفاع فواره‌های خطی ساقیه در همان دوره اولیه ساخت، بعید به نظر نمی‌رسد؛ چنان‌که توصیفات دیگری مبتنی بر گزارش‌های یک فرستاده ایتالیایی به نام ناواگیرو^{۴۲} نشان می‌دهد که در یکی از صحن‌های پایینی جنة‌العرفف فواره‌هایی عظیم با ۱۰ ذراع ارتفاع وجود داشته است و قطرات آبش چنان به هر سو می‌ریخته که هر کس به تماشای آن می‌ایستاده، نیرویی تازه می‌گرفته است.^{۴۳}

در معماری بنی نصر (۶۲۷-۸۹۷هـ/۱۲۳۰-۱۴۹۲م) در الحمراء نوعی فواره وجود داشت که در واقع حوضچه یا کاسه‌ای کوچک بود و از میانش فواره‌ای ظریف بیرون می‌زد. این حوضچه‌های کوچک، که شکل مدور و گاه حلزونی داشتند، بسیار کم عمق بودند و در زیرشان حوضچه‌هایی تخت و مسطح و اندکی فرورفته در زمین ساخته شده بود. گاه در این کاسه‌ها سوراخ‌هایی قرار می‌گرفت تا مانع لبریز شدن آب شوند.^{۴۴} گاه نیز آب از لبه‌های کاسه‌ها سرریز می‌شد و هم‌چون پرده‌ای توری دور تا دور حوض را می‌پوشاند و تصویری زیباتر پدید می‌آورد.

در دو طرف عرضی کانال مستطیل‌شکل حیاط ساقیه، درست در جلوی طاق‌های تالارها، دو حوضچه فواره از همین نوع وجود داشت. شخصی که از تالارها بیرون می‌آمد، اولین چیزی که می‌دید این حوضچه‌های فواره بود که به صورت متقارن در دو طرف صحن و کانال طراحی شده بود. این نوع پیوند آب و تالارهای پذیرایی، در حیاط ریاحین در الحمراء نیز برقرار بود (تصویر ۳). حوضچه‌های فواره ساقیه تقریباً کل عرض کوتاه کانال را از دو طرف می‌پوشاندند و در زیر خود حوض‌هایی کم‌عمق‌تر، ولی کمی بزرگ‌تر، مثل یک سینی لبه‌دار داشتند. در میانه کانال ساقیه نیز سابقاً یک حوضچه فواره در محل تقاطع معبر

۴۲. ناواگیرو در ۱۵۲۶/۸۹۳۳م به الحمراء، غرناطه و اشبیلیه سفر کرد و مشاهداتش را در نامه‌هایی به ثبت رساند (باروکاند، ۲۴۵).

۴۳. زکی، ۶۹۴.

۴۴. باروکاند، ۲۴۶؛ زکی، ۶۹۴-۶۹۳.

میانی قرار گرفته بود. حوضچه‌های فواره در قسمت‌های کلیدی بنا نه تنها ترکیب هندسی و متقارنی را پدید آورده بلکه شور و نشاط زیادی به بنا داده و فضایی سرزنده و روح‌بخش پدید می‌آوردند. این فواره‌ها در ترکیب با فواره‌های خطی دو سمت طولی کانال از نظر بصری ترکیب متقارن و هندسی فوق‌العاده‌ای را شکل می‌دادند.^{۴۵} نمونه‌های فراوانی از این نوع حوضچه‌های فواره در بناها وجود داشت که از میان آنها می‌توان به حوضچه‌های تالارهای دو طرف حیاط شیران اشاره کرد.

۲.۴. فواره حیوانی شکل

یکی از باشکوه‌ترین و مجلل‌ترین اشکال فواره در معماری اسلامی، نمونه‌هایی بود که از دهان پیکره یک حیوان و به‌ندرت یک انسان بیرون می‌ریخت. در این حالت، پیکره یک شیر، عقاب، اژدها و ... ساخته می‌شد و لوله‌هایی از درون بدن توخالی آن بالا می‌آمد و از دهانش آب را فرو می‌ریخت. این نوع فواره معمولاً در کناره‌های حوض‌ها نصب می‌شد و یا بر روی یک دیوار در تالار یا ایوان یک کاخ قرار می‌گرفت و آب را درون حوض می‌ریخت. در محل بیت‌المنام در مجلس شرقی قصر عبدالرحمن ناصر، حوض چهارگوش و سبز رنگی نصب شده بود که تزییناتی بسیار زیبا و عجیب مثل نقوش و تصاویری به شکل سر انسان داشت. یکی دیگر از تزیینات این حوض ۱۲ پیکره حیوانی از طلای سرخ و مرصع با دُرّ نفیس به شکل شیر و حیواناتی دیگر مثل غزال، تمساح، کبوتر، عقاب و ... بود که در چهار سوی آن قرار گرفته بود. آب از دهان این مجسمه‌ها به درون حوض می‌ریخت. متولی احداث این عناصر حکم، پسر خلیفه، بود.^{۴۶}

حفاری‌ها وجود چنین پیکره‌هایی را تأیید می‌کنند و تمثال‌هایی مفرغی به هیأت جانوران به همراه شماری حوض مرمرین بزرگ، به قدمت اواخر سده ۱۰/هـ و اوایل سده

۴۵. باروکاند، ۲۴۵.

۴۶. مقری، ۸۸/۲، ۵۸/۲؛ ذهبی، ۴۷/۲۴.

۱۱/۵ م، هم‌اکنون موجود است.^{۴۷} یکی از اولین آثاری که در حفاری‌های الزهراء کشف شده، مجسمه یک کره اسب یا آهوست که به‌عنوان فواره به‌کار می‌رفته است. تاریخ این مجسمه نیمه دوم قرن چهارم/دهم است (پرایس، ۳۶). ارتفاع آن ۵۱/۵ سانتی‌متر است و در موزه باستان‌شناسی اسپانیا^{۴۸} نگهداری می‌شود.^{۴۹}

به‌علاوه، یک فواره شیر از اسپانیا مربوط به قرن ششم یا پیش از آن به‌دست آمده است و یک نمونه از این مجسمه‌ها که هم‌اکنون در موزه لوور پاریس نگهداری می‌شود متعلق به قرن ششم یا پیش از آن است. دهان بزرگ این حیوان نشان می‌دهد که آب با قطر نسبتاً زیادی از آن خارج می‌شده است. این مجسمه برنزی ۵۴ سانتی‌متر طول و ۳۰/۰۸ سانتی-متر ارتفاع دارد.^{۵۰}

مهم‌ترین و زیباترین مجسمه‌های فواره در اسپانیا، مجسمه ۱۲ شیر است که در حیاطی به همین نام در الحمراء قرار دارد (تصویر ۶). درست در مرکز حیاط شیران حوضی مدور، ولی کوچک، قرار دارد که شیرها چون پایه‌هایی در زیر آن قرار گرفته‌اند و از دهانشان آب به باریکی جاری می‌شود. این حوض مزین به کتیبه‌ای از اشعاری منسوب به شاعر اندلسی ابن زمرک (م ح ۷۹۵/۱۳۹۳ م) است که در مدح سلطان محمد پنجم سروده شده است.^{۵۱} شیرها به احتمال زیاد از کاخ یوسف بن نغزاله، وزیر یهودی بادیس بن حبّوس، که وابسته به جامعه بزرگ و با فرهنگ یهودی گرانا در سده ۱۱/۵ م بوده آورده شده‌اند.^{۵۲} شعری در مدح ابن نغزاله وجود دارد که در آن یک قصر زیبا و با شکوه در الحمراء تصویر شده است و در آن از چشمه آبی همراه با ۱۲ مجسمه شیر سخن می‌رود.^{۵۳} این حوض

۴۷. باروکاند، ۱۲۶.

48. Museo Arqueologico y Etnologico.

49. gantara-med.org, 2012/11/9.

50. gantara-med.org, 2012/11/9

51. Lehrman, 14.

52. Loc. cit

۵۳. جعفری، ۸۱.

کوچک با شیرهایی بزرگ، ولی فواره‌هایی ظریف، مرکزیت عناصر بنا را برعهده دارد. شکوه شیرها و صدای آبی که از دهان آنها جاری می‌شود با تلفیق با دیگر عناصر حیاط نوعی اتحاد و انسجام پدید آورده بود که بر فضای حیاط مسلط بود. گویی این همه برای بزرگ-داشت فواره‌ها ترتیب داده شده بود.

دو فواره شیر در کنار حوض بزرگ باغ پارتال در کنار جنة‌العرفین هنوز پابرجاست. یکی از آنها از یک سو رو به حوض بزرگ و از سوی دیگر رو به ایوان‌های پارتال است. گویی به کمک برج پارتال آمده تا از آب و باغ محافظت کند. ریزش آب از دهان این شیر در حوض بزرگ پارتال، امواجی مدور و ظریف را پدید می‌آورد که آرام‌آرام بزرگ‌تر شده به سمت عمارت پیش می‌رفته و حرکتی بسیار آرام و دلنشین به آب می‌بخشیده‌اند.

غرناطه نیز چون الزهراء علاوه بر فواره شیر، از فواره‌های دیگر نیز برخوردار بود. برای مثال یعقوب زکی که مینیاتوری از باغ اندلسی - اسلامی مربوط به قرن هشتم را دیده است، از تصویر مجسمه‌هایی به شکل سر اسب و احتمالاً برنزی در آن سخن می‌گوید که آب را به داخل حوض بزرگی سرازیر می‌کردند.^{۵۴} وی بر این باور است که فواره‌های جانوری شکل اسپانیا، نمونه‌های مشابهی از مجسمه‌های موجود در ایران را عرضه می‌کنند.^{۵۵}

۵. چرخش نهر در بنا

در کوشک باغ‌های اندلسی آبیاری به شیوه‌ای صورت می‌گرفت که آگاهانه موجب تزئین مجموعه باغ و بناها می‌شد. آب در یک حوضچه مرکزی جمع می‌شد و از آنجا به کمک کانال‌ها به حیاط‌ها و فضاهای داخلی می‌رفت. جوی‌هایی که از میان معبرها جریان داشتند، با خطوط مستقیم رسماً حدود منطقه را نیز مشخص می‌کردند^{۵۶} و با مد در تالارها موجب

۵۴. زکی، ۶۹۴.

۵۵. همانجا.

۵۶. زکی، ۶۷۲.

پیوند فضای داخلی با حیاط‌ها و باغ‌ها می‌شدند. علاوه بر کانال‌های راست‌گوش و مستقیم، در قرن ۵ و ۱۱/هـ و ۱۲م ایجاد نهرهای مارپیچ هم در اسپانیا معمول بوده است.^{۵۷}

فتح بن خاقان، خیر الزجالی در قرطبه را یکی از شگفت‌انگیزترین، زیباترین و کامل‌ترین اماکن می‌داند. بنا بر توصیف وی، یک نهر آب در آن‌جا قرار داشته که آب حوض مرکزی را تأمین می‌کرده است. این نهر با حرکتی مارپیچ از میان صحنی از مرمر سفید خالص عبور می‌کرده است و در مخزنی می‌ریخته که تمام آب‌ها به آن سرازیر می‌شده‌اند.^{۵۸}

از نظر هنری طرح‌های شکسته و مارپیچ با حرکات آهسته و شناور، به محیط آرامشی دل‌نشین می‌دهند و بیننده را به حرکتی آرام و بدون شتاب در فضا دعوت می‌کنند. خیر الزجالی نیز احتمالاً به سبب برخورداری از محیطی فرح‌بخش به مکانی برای تفریح ابن خاقان و ابومروان زجالی وزیر تبدیل شده بود. ظاهراً ترکیبی مشابه، در کاخ معتصم بن صُمّاح (۴۲۹-۴۸۴/هـ ۱۰۳۸-۱۰۹۱م) از خاندان تُجیبی/تُجیبیّه، از ملوک الطوائف اندلس در المریه وجود داشته است. در آن‌جا آب‌گذرهای مارپیچ، حوض‌های مختلف را به یکدیگر پیوند می‌داده‌اند. بنا بر سخن یعقوب زکی، این سلطان شاعر در یکی از تصنیف‌هایش آب جاری در باغ خود را به ماری تشبیه کرده که در مسیری پیچاپیچ می‌خزیده است.^{۵۹} علاوه بر این دو، در ارگ مالقه نیز قسمتی از بنایی ویزیگوتی وجود داشته که در دوران حکام مسلمان به صورت یک میزاب^{۶۰} با آبراهه‌ای مارپیچ بازسازی شده بود.^{۶۱}

از همین زمان در اسپانیا نهرهای راست‌گوش نیز وجود داشت و برخلاف نهرهای مارپیچ در دوره‌های بعد نیز رواج پیدا کرد. امتیاز نهرهای راست‌گوش بر نمونه‌های مارپیچ

۵۷. همو، ۶۷۷.

۵۸. فتح بن خاقان، ۵۴-۵۵.

۵۹. زکی، ۶۷۷-۶۷۶.

۶۰. میزاب. آبریز، آب‌گذر، آبراهه، ناودان (دهخدا، ۲۸۹/۴۵).

۶۱. زکی، ۶۷۷.

این بود که بیشتر با محورهای متقارن و منظم بنا که بر تعادل تأکید می‌کرد هماهنگ بود. در معماری اسلامی که در آن تقارن و تناسب هندسی نقشی اساسی داشت، این ایده مقبول‌تر بود. نمونه‌هایی از نهرهای راست‌گوش از قرن پنجم و ششم تا قرن نهم هنوز پابرجایند، اما از نهرهای مارپیچ هیچ اثری در دست نیست. یکی از نمونه‌های نهرهای راست‌گوش از قرن پنجم، حیاط اندرونی یسو^{۶۲} در قصر معتمد بن عباد (۴۳۱-۴۸۷/هـ-۱۰۴۰-۱۰۹۵ م) از آثار موحدان در اشبیلیه بود. کوشک باغ معتمد طرحی مستطیل شکل و طویل داشت که جویی راست در میان حیاط آن با تأکید بر محور بصری بنا در کنار باغچه‌ها به عنصر تزئینی آن تبدیل شده بود.^{۶۳} باروکاند، محقق معماری اسپانیا، به نکته جالبی اشاره می‌کند و می‌گوید با توجه به آثاری که از قصرهای موحدی پیداست روشن می‌شود که آن زهد و تنزهی که ابن تومرت می‌ستود، در این بناها مورد عنایت قرار نگرفته است. تزئینات سرشار معماری در کنار بازی با آب و درخت برای جذاب کردن بنا، همه در یک باغ محصور گردآوری می‌شدند تا خلاصه‌ای از لذایذ زندگی را فراهم آورند. از این نظر حیاط یسو از باغ‌های الحمراء چیزی کم ندارد.

کانال‌های آب در باغ‌های موجود اسپانیایی خصوصاً الحمراء طرحی کلی از اهمیت تزئینی آب‌های جاری در بناهای غرناطه را ارائه می‌دهند. در الحمراء کانال‌های مینیاتوری آب عناصری تعیین کننده در طراحی بنا بودند. کانال‌های باریک آب از میان رواق‌هایی با ستون‌های باریک گذشته و با عبور از اتاق‌ها به صحن معروف شیران راه می‌یافتند (تصویر ۴). درازی و باریکی خط افقی این کانال‌ها با خط عمودی ستون‌های باریک هم‌خوانی داشت. تالار دوخواهران در شمال و تالار ابن‌سراج در جنوب صحن، همگی از این کانال‌های باریک آب برخوردار بودند. آب در آن‌جا به آرامی درون حوضچه‌های داخل اتاق سرریز می‌شد و سپس از طریق چندین پلکان کم ارتفاع به حیاط می‌رسید (تصویر ۵).

کانال باریک آب در کف‌پوش بخش میانی پله‌های خوابیده آنها را به دو قسمت مساوی تقسیم می‌کرد. کسی که از اتاق‌های مجاور وارد صحن می‌شد، می‌توانست جریان آب کانال‌ها را مشاهده کند که از میان رواق‌ها گذشته با گذر از صحن به فواره‌های باریکی می‌رسد و آب را به صورت جریان ملایمی از دهان مجسمه‌های شیر بیرون می‌ریزد. این کانال‌ها فضای بیرونی و داخلی کاخ را به یکدیگر پیوند می‌زدند و در نتیجه ایده‌ای که معماران مسلمان برای چندین قرن آن را به کار می‌گرفتند تکمیل می‌شد.^{۶۴} حتی محققان غیر مسلمان نیز اقرار دارند که این منظره‌ها شخص را به یاد بهشت مذکور در قرآن با باغ‌ها، چشمه‌سارها و غرفه‌هایش که نهرهایی در آن جاری است می‌اندازد.^{۶۵}

یکی از اشکال بسیار زیبای آب در جنة‌العریف که اوج طراحی آب را نشان می‌دهد، آب‌نمای پلکانی است. این آبشار زیبای منحصر به فرد که متعلق به قرن ۸/۱۴م بود، در قرن ۱۰/۱۶م اعجاب مسافران را برمی‌انگیخت. ناواگیرو فرستاده ایتالیایی که در ۹۳۳/۱۵۲۶م به الحمراء، غرناطه و اشبیلیه رفته بود، توصیف کاملی از این پلکان شگفت‌انگیز دارد.^{۶۶} این کتاب را نتوانسته‌ایم بیابیم، اما یعقوب زکی در مقاله «باغ اسپانیایی-اسلامی» و باروکاند در کتاب معماری اسلامی در اسپانیا با توجه به نامه‌های ناواگیرو اشاره‌ای کوتاه به این پلکان کرده‌اند. از سوی دیگر نقل قول نسبتاً کامل‌تری را گلوبینگ به نقل از مک دوگئل ارائه کرده است که صحبت‌های زکی و باروکاند را تکمیل می‌کند^{۶۷} به علاوه آثاری از این پلکان شگفت‌انگیز هنوز در جنة‌العریف باقی مانده است.

در بلندترین بخش باغ یک رشته پلکان پهن و دلربا وجود داشت که آب از طریق دست‌انداز توخالی آن به پایین سرازیر می‌شد. در آن‌جا کانال‌های آب نقش یک همراه را

64. Tabbaa, 67, see: Lehrman, 27.

۶۵. نک. باروکاند، ۲۴۶.

۶۶. باروکاند، ۲۴۵.

67. Golomberk, 244.

بازی می‌کردند و قسمت‌های مختلف مجموعه را به عابرن نشان می‌دادند. کانال‌ها چنان مرکزیت یافته بودند که چون شریان‌های حیاتی همه جا در بنا دیده می‌شدند. در هر چند پله سنگی، دسته‌ای با یک حفره وجود داشت که آب را در خود جمع می‌کرد. دیواره‌ها در هر گوشه پله‌ها حفره‌هایی سنگی مثل کانال در بالای خود داشت. در نزدیکی پله‌ها دریچه‌هایی نصب شده بود که می‌توانست آب را از کانال‌های لبریز شده تخلیه کند. این دریچه‌ها چنان ترتیب یافته بودند که آب می‌توانست در کانال‌ها یا حفره‌های پاگردها یا در هر دو جاری شود.^{۶۸}

در گذشته حجم آب این پلکان‌ها گاهی چنان افزایش می‌یافت که آب سر ریز شده پله‌ها را می‌پوشاند و هر کسی را که آن‌جا بود خیس می‌کرد. این کار را به عمد انجام می‌دادند تا اسباب تفریح رهگذران را فراهم کنند.^{۶۹}

این همه توجه در پیوند دادن انسان با آب و بازی گرفتن آب برای دلخوشی او، یکی از شیوه‌هایی بود که در معماری برای تبدیل کردن فضا به محیطی سرزنده و پویا اهمیت اساسی داشت. آب و باغ از جمله عناصری بودند که به فضاهای مرده و کاربردی که از هیچ عنصر شاخصی برخوردار نبودند روح و سرزندگی می‌بخشیدند. شاید طراحان آب‌نمای پلکانی خواسته بودند از این طریق به فضای عملکردی پله‌ها حیات و زندگی ببخشند. کانال‌هایی که امروزه بر کناره این پله‌ها وجود دارد ظاهراً بسیار ساده‌تر از طرح اولیه آنهاست، اما درک توصیفات موجود را بسیار آسان می‌کنند.

توصیفات ناواگیر و حتی پیش از سال ۱۵۵۶/۹۶۴م که نامه‌هایش منتشر شد، در میان کسانی که او را می‌شناختند دست‌به‌دست شده بر دوستانش که باغ‌هایی در ونزو در ایتالیا می‌ساختند تأثیر گذاشت. یکی از این باغ‌ها، باغ تیولی در رم ایتالیا بود. در آن‌جا پلکان‌هایی وجود داشت که ظاهراً از روی همین پلکان‌ها الگوبرداری شده بود. طبق نظر

۶۸. مور، ۶۳؛ Golomberg, 244.

69. Golomberg, 244.

گلوبگ سیستم زنجیره‌های آب در این باغ تحت تأثیر توصیفات ناواگیر و از باغ‌های اسلامی به آن جا رفته بود.^{۷۰} طرح زنجیره آب که در معماری اسلامی بسیار رایج بود به معنی جریان آب از کانال‌ها و حوض‌ها و سایر اشکال آب به سمت یکدیگر به شکلی سلسله‌وار بود.

۶. نهرهای راست‌گوش و کانال‌های متقاطع

یکی از طرح‌های معروف در باغ‌سازی اسلامی شیوه چهارباغ بود که ارتباط تنگاتنگی با بناها و کانال‌های آب داشت. در طراحی چهارباغ دو محور به شکل خیابان‌هایی عمود بر هم طراحی می‌شد و در قسمت‌های چهارگانه‌ای که پدید می‌آمد باغ‌هایی احداث می‌گردید. در بهترین حالت چهارباغ، نهرها در محورها باغ قرار گرفته‌اند و هم‌دیگر را قطع می‌کردند. معمولاً در محل تقاطع، یک کوشک احداث می‌شد و در طراحی دیگر کوشک به انتهای محور باغ منتقل شده در محل تقاطع محورها یک حوض قرار می‌گرفت. محورها متقاطع، طرح نهرهای متقاطع را پدید می‌آورد، اما در برخی از موارد تنها در یکی از محورها نهری مستقیم و طولانی قرار می‌گرفت که به یک کوشک ختم می‌شد.

در طراحی کوشک‌های اسپانیایی گذر نهرها و تقسیم‌بندی باغچه‌ها محورها اصلی و فرعی فضا را پدید می‌آوردند. این جوی‌ها که در میان معبرهای منظم و راست‌گوش جریان داشتند، رسماً حدود منطقه را نیز مشخص می‌کردند؛ همان‌طور که بنای کاخ‌ها از نظم رسمی با طرح‌های متقارن پیروی می‌کرد، آب و سبزه‌ها نیز به صورت محوری و هندسی آرایش داده می‌شدند. آب به‌عنوان شریان اصلی به ترکیب مجموعه قوت می‌بخشید و هم‌چون محوری عمل می‌کرد که مناظر در اطراف آن شکل می‌گرفتند. در اسپانیا برخلاف ایران، نمونه‌های زیادی از طرح چهارباغ باقی مانده که به‌زعم محققان ایرانی و اروپایی،

الگو برداری از باغ ایرانی‌اند. از این نمونه‌ها نمونه قصر عبدالرحمن اموی در الزهراء، سه حیاط در الکازار اشبیلیه، حیاط خلوت جنة‌العرفیف و حیاط شیران هنوز موجودند. در الزهراء - گرچه از طرح چهارباغ برخوردار است - کانال‌های آب نقشی محوری و تعیین کننده ندارند بلکه جای خود را به حوض‌های چهارگانه داده‌اند. بهترین نمونه از کوشک باغ‌های موجود اسپانیایی در سده ۶ و ۱۲/هـ و ۱۳م، قصر المبارک، کاخ مشهور بنی عباد در اشبیلیه است. این قصر به سلطان شاعر، معتمد بن عبّاد (۴۳۱-۴۸۷/هـ-۱۰۴۰-۱۰۹۵م)، تعلق داشت. در حیاط خلوت این قصر که حفاری شده بود، فضایی چهارگوش در مقابل یک عمارت وجود داشت. در آنجا کانال‌های متقاطع آب در یک حوض چهارگوش مرکزی به هم متصل می‌شدند. باغچه‌ها نسبت به خیابان‌های عمود بر هم، یک متر و هشتاد سانتی‌متر پایین‌تر قرار داشتند و آن قدر عمیق بودند که دیوار پیرامونی آنها به شکل طاقگان‌هایی پیاپی طراحی شده بود. در وسط هر یک از خیابان‌ها کانال‌های وسیع متقاطعی وجود داشت. در محل تقاطع دو محور نیز یک حوض کوچک مدور به سبک حوض‌های مرکزی قرار گرفته بود.^{۷۱}

باغ کروثرو از سده ۱۲/هـ ۱۳م نیز بخشی از کاخ المبارک بود. در این باغ، خیابان‌ها به صورت محورهای عمود بر هم، پل‌های کاملی از آجر و سنگ را تشکیل می‌دادند و بر باغچه‌هایی با چهار متر و نیم عمق مشرف بودند. کانال‌های آب در این خیابان‌ها قرار گرفته بود و در محل تقاطع آنها نیز یک حوض مدور تعبیه شده بود.^{۷۲}

کامل‌ترین و زیباترین طرح چهارباغ با نهرهای متقاطع، در صحن شیران وجود داشت. صحنی چهارگوش در میانه این کاخ بود و مجسمه شیرهای فواره نیز در آن قرار داشت. در چهار طرف این حوض و فواره‌ها چهار خیابان باریک قرار داشت که از وسط هر یک، جوی آبی بسیار باریک‌تر، تنها با چند سانتی‌متر عمق عبور می‌کرد. گویی این کانال‌ها وظیفه

71. Tabbaa, 318-319.

۷۲. باروکاند، ۱۶۴.

داشتند نقطه مرکزی را به اجزای پیرامونی‌اش پیوند بزنند و بر حس تقارن تأکید کنند. با نگاهی به پلان کلی این حیاط و تالارهای پیرامونی‌اش این نظر بیشتر جلوه می‌کند. تنها نوآوری در حیاط شیران نسبت به اشبیلیه که در آن آبیگری گود وجود داشت همین نقطه تقارن محورهاست.^{۷۳} این خیابان‌ها حد و مرز چهار باغچه بودند که در عمق ۸۰ سانتی-متری از کف ساختمان ساخته شده بود. در تغییرات اخیر باغچه‌ها از بین رفته‌اند و محل آنها تسطیح شده است.^{۷۴} کانال‌های آب در این صحن با باغچه‌ها اختلاف سطح داشتند، به نحوی که این خیابان‌های برجسته‌شده و کانال‌های مینیاتوری آن به خوبی به‌نمایش گذاشته می‌شد.^{۷۵} (تصویر ۶).

بخش مرکزی مجموعه جنة‌العریف حیاط اندرونی ساقیه بود که هنوز پابرجاست و حیاط‌های دیگر پیرامون آن قرار گرفته بودند.^{۷۶} حیاط ساقیه به سبب معابر متقاطعش که باغچه‌های چهارگانه را پدید آورده بود به حیاط شیران شباهت داشت؛ اما در آن‌جا تنها یک کانال طویل و مستقیم آب با تأکید قوی بر محور عمودی طرح وجود داشت. طول این باغ سه برابر و نیم عرض آن بود. کانال شاخص آب در وسط این حیاط قرار گرفته و باغچه‌هایی باریک را در کنار آب به وجود آورده بود. این کانال در سرتاسر طول مسیرش دارای فواره‌های مایلی بود که آب را درون آن می‌ریختند.^{۷۷} کانال از هر دو سو تا جلوی ایوان تالارها پیش می‌رفت و عمیقا با فضای داخلی مأنوس می‌شد. در این اضلاع حوض‌هایی کوچک از نوع حوضچه‌های فواره اندلسی نیز قرار گرفته بود.

۷۳. زکی، ۶۸۲.

74. Lehrman, 96.

75. Id, 95, Tabbaa, 327-328.

۷۶. باروکاند، ۲۴۵.

۷۷. مور، ۶۳.

این نوع حیاط خلوت‌ها یا باغ‌های اندرونی که معمولاً نقشه‌ای مستطیل داشت و سرتاسر حاشیه نهرها را گیاهان تزئینی یا درخت‌های کوتاه می‌پوشاند، به تدریج، به الگویی برای ساختن باغ در سرزمین‌های غربی جهان اسلام خصوصاً مغرب اقصی تبدیل شد. یکی دیگر از بناهایی که شباهت کلی به صحن شیران دارد اما به قرن‌ها پیش از آن مربوط می‌شود، حیاط قلعه ایوبی صهیون^{۷۸} از اواخر قرن ۱۲/هـ.م است. این بنا در جبال العلویین در شمال شام واقع بود. این قلعه گرچه به‌سختی آسیب دیده اما در آن طرح نهرهای چهارگانه به‌خوبی پیداست. در عرصه و میدانی از قصر، یک حوض مرکزی وجود داشته که ظاهراً فواره‌ای نیز در آن بوده است. چهار کانال آب با نظامی هندسی این حوض را احاطه می‌کردند. هر یک از این کانال‌ها به یکی از گوشه‌های مخزنی در کنار ایوان می‌رسیدند که در میان بستر سنگی کنده شده بود. از شیب طبیعی محل برای جاری کردن آب به مخزن‌های شمالی و از آن‌جا به حوض استفاده می‌کردند^{۷۹} (نقشه ۳).

نتیجه

۱. در کوشک‌باغ‌های اندلسی، آب نقشی مهم در برقراری تعادل بصری و ایجاد تقارن دارد. حوض‌ها و کانال‌ها با قرار گرفتن بر روی نقاط کلیدی فضا بر محورهای بصری تأکید می‌کنند. این ایده چنان مقبول بود که در کوشک‌باغ‌های قرن هشتم و نهم هجری/چهاردهم و پانزدهم میلادی دیگر خبری از نهرهای مارپیچ نبود و تنها کانال‌های مستقیم و حوض‌های مدور و چهارگوش در طراحی به‌کار می‌رفت.

۲. طرح چهارباغ که شالوده طراحی این کوشک‌باغ‌ها بود، تحت تأثیر الگوی ایرانی حیات خود را در اندلس از الزهراء آغاز کرد و در کوشک‌باغ‌های قرن پنجم و ششم تا هشتم و نهم ادامه پیدا کرد. طرح‌های متقارن، حوض‌ها و کانال‌ها و فواره‌های هندسی به‌خوبی در

۷۸. صهیون سواحل دریای شام از اعمال حمص که مشرف بر دریا نیست (یاقوت، ۴۳۶/۳).

این الگو جانمایی می‌شدند و طرح‌هایی بسیار زیبا را خلق می‌کردند. نمونه‌های غرناطه اوج طراحی چهارباغ را به‌نمایش گذاشته‌اند.

۳. پیوند شاخص تالارهای پذیرایی و حیاط و باغ مهم‌ترین هدفی بود که از این طراحی‌ها به‌دست می‌آمد. این ایده نیز از تالار ریکو و باغ مقابلش آغاز شد و بعدها در کوشک‌باغ‌های الحمراء و جنة‌العریف به اوج کمال رسید. در این دوره آب با کمک کانال‌ها به فضاهای داخلی وارد می‌شد و با طرح زنجیره آب از یک حوض به حوضی دیگر و از فواره‌ای به فواره دیگر منتقل می‌شد.

۴. بازی با آب در غرناطه بیش از همه جا به‌چشم می‌خورد. مهم‌ترین جلوه این شیوه، چرخش آب در فضاهای داخلی و خارجی و پیوند زدن عناصر مختلف بنا و منسجم کردن آن بود. بازی با آب در حیاط ساقیه و صحن شیران با فواره‌های کمانی و کانال‌های آب اهمیت زیادی داشت. پای‌بندی معماران مسلمان اندلسی به این شیوه بیش از همه در طراحی آبشار پلکانی و خیس کردن عمده‌ی رهگذران به‌چشم می‌خورد.

۵. علاوه بر بازی با آب، مهم‌ترین عاملی که کوشک‌باغ‌های قرن ۵ و ۶ هجری به بعد را از کوشک عبدالرحمن متمایز می‌کرد، کوچک‌تر شدن طراحی آب بود. حوض‌های بزرگ الزهراء به‌مرور به حوض‌هایی کوچک تبدیل شدند که در مقابل کوشک‌ها پناه می‌گرفتند. بعدها این حوض‌های کوچک در حوضچه‌های فواره غرناطه متبلور شد. کوشک‌باغ‌های غرناطه طرحی مینیاتوری از چهارباغ را در تابلویی زیبا مقابل چشم بیننده قرار می‌داد. کانال‌ها چنان ظریف و کوچک شده بودند که گاهی تنها چند سانتی‌متر عرض و عمق داشتند.

۶. کوشک‌باغ‌های قرن ۵ و ۱۲/هـ و ۱۳م هم‌چون پلی بودند که سازه‌های آبی عصر الزهراء را به اشکال آب در عصر غرناطه پیوند می‌زدند. در باغ‌های این دوره مثل کوشک باغ جعفریه که یادآور طرح الزهراء بودند، حوض‌ها کوچک‌تر و قرینه شدند و بعدها با حوضچه‌های فواره به‌اوج خود رسیدند. در کروثرو، طرح چهارباغ با حوض کوچک و فواره

میانی در حیاطی کوچک مقابل عمارت پیاده شد و چند قرن پس از آن در حیاط ساقیه و حیاط شیران به کمال رسید.

فهرست نقشه‌ها:

- نقشه ۱. الزهراء، کوشک‌ها و حوض‌های قصر عبدالرحمن،
www.essential-architecture.com/SP-GR/GR-006.htm (2016/12/01)
نقشه ۲. حوض‌های مرکزی در الحمراء، منبع ۱۷، تصویر شماره ۱۹.
نقشه ۳. شمال شام، کانال‌های چهارگانه در قلعه صهیون، منبع ۱۷، تصویر شماره ۱۲.

فهرست تصاویر:

- تصویر ۱. الحمراء، حیاط ریاحین، حوض رو به کوشک،
www.alhambradegranada.org/en/info/placesandspots/courtofthemyrtilles.asp, 2013/1/16.
تصویر ۲. اشبیلیه، کروثرو، حوض مرکزی،
www.photaki.es/foto-jardin-del-crucero-casa-de-la-contratacion-sevilla_303803.htm (2016/12/01)
تصویر ۳. حوضچه فواره در حیاط ریاحین،
www.martingracephotography.com/?search=Nasrid+dynasty,
2013/3/27.
تصویر ۴. الحمراء، ارتباط فضای داخلی و خارجی بنا با کمک کانال‌های آب،
<https://www.pinterest.com/anachelista/al-andalus-las-invasiones-almor%C3%A1vides-almohades-y/>(2016/12/01)
تصویر ۵. الحمراء، جوی باریک آب در کف تالار ابن سراج، منبع ۱۶، تصویر شماره ۲۲۶.
تصویر ۶. الحمراء، نهرهای چهارگانه در حیاط شیران،
http://en.wikipedia.org/wiki/Court_of_the_Lions.

کتابشناسی

- ابن زیدون، دیوان ابن زیدون و رسائله، تحقیق علی عبدالعظیم، مکتبه نهضة مصر بالفجالة، ۱۹۵۷م.
- باروکاند، ماریانه، بدنورتس، آخیم، معماری اسلامی در اندلس، ترجمه فائزه دینی، تهران، فرهنگستان هنر، ۱۳۸۶ش.
- بلر، شیلا، بلوم، جاناتان، هنر و معماری اسلامی (۲)، ترجمه یعقوب آژند، تهران، سمت، فرهنگستان هنر، ۱۳۸۱ش.
- بوتشیش، ابراهیم القادری، «جمالية فی المنشآت المعمارية المائبة بمدينة غرناطة»، المؤتمر العلمي الدولي بعنوان: «الفن فی الفكر الاسلامی»، سعید بن حمادة، عمان، اردن، المعهد العالمی للفکر الاسلامی، ۱۴۳۳هـ/۲۰۱۲م.
- پرایس، کریستین، تاریخ هنر اسلامی، ترجمه مسعود رجب نیا، ج ۲، تهران، انتشارات امیرکبیر، ۲۵۳۵ شاهنشاهی.
- جعفری، بهرام، «الحمراء چشم‌اندازی از تمدنی عظیم»، کیهان فرهنگی، ش ۱۱۱، سال یازدهم، تهران، تیر ۷۳.
- الجمال، محمد، «منشآت سلاطین بنی نصر فی قصور الحمراء»، المعهد المصری (دراسات الاسلامیة مدرید)، العدد ۲۸، السنة ۱۹۹۶م.
- دهخدا، علی اکبر، لغت نامه، دانشگاه تهران، سازمان لغت نامه، ۱۳۳۷ش.
- داندیس، دونیس، مبادی سواد بصری، ترجمه مسعود سپهر، سروش، تهران، ۱۳۹۰ش.
- الذهبی، شمس الدین محمد بن احمد، تاریخ الاسلام و وفیات المشاهیر و الأعلام، تحقیق عمر عبدالسلام تدمری، ط ۲، دارالکتاب العربی، بیروت، ۱۴۱۳هـ/۱۹۹۳م.
- زکی، یعقوب (جیمز دیک)، «باغ اسپانیایی - عربی: توضیحاتی درباره گونه‌شناسی»، ترجمه محمد تقی اکبری، میراث اسپانیای مسلمان، زیر نظر سلمی خضرا جیوسی، گروه ترجمه زبان‌های اروپایی، چ ۱، بنیاد پژوهش‌های آسان قدس رضوی، ۱۳۸۰ش.
- فتح بن خاقان، فلائد العقیان، بی جا، بی تا.
- مقری التلمسانی، احمد بن محمد، نفع الطیب من غصن الاندلس الرطیب، دارالفکر، بیروت، ۱۴۱۹م.
- مور، چارلز، و آب و معماری، ترجمه هدی علم الهدی، سازمان میراث فرهنگی کشور، معاونت فرهنگی و آموزش، ۱۳۸۱ش.

- Golomberg, Lisa, "From Timur to Tivoli: reflections on Il Giadino All Italiana", *Muqarnas*, Necipoglu, Gulru, V.15, Brill NV, Leiden, The Netherlands, copyright 1001.
- Lehrman, Jonas, *Eaethly Paradise (Garden and Courtyard in Islam)*, Berkeley and Los Angeles, University of California Press, 2019.
- Tabbaa, Yasser, "The Medieval Islamic Garden: Typology and Hydraulics", *Garden History: Issues, Approaches, Methods*, John Dixon Hunt, Washington, Harvard University, 1992.

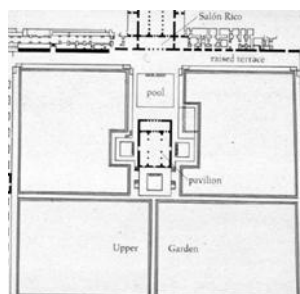
منابع تصاویر و نقشه‌ها

- www.alhambradegranada.org/en/info/placesandspots/courtofthemyrtilles.asp.(2013/2/26)
- www.artencordoba.co.uk/MADINAT-AL-ZAHRA/Medina-Azahara-Cordoba-Archeological-site-pool-house.html.
(2011/1/24)
- www.essential-architecture.com/SP-GR/GR-006.htm(2016/12/01)
- http://gardenin.ru/islamic_gardens.html.(2011/7/12)
- www.martingracephotography.com/?search=Nasrid+dynasty.
(2013/3/17)
- www.photaki.es/foto-jardin-del-crucero-casa-de-la-contratacion-sevilla_303803.htm
- www.pinterest.com/anachelista/al-andalus-las-invasiones-almor%C3%A1vides-almohades-y(2016/12/01)
- www.qantaramed.org/qantara4/public/show_document.php?do.
(2010/12/9)
- <http://rolfgross.dreamhosters.com/Islam-Web/Chapter3103.htm>.
(2012/12/13)
- http://en.wikipedia.org/wiki/Court_of_the_Lions
- Lehrman, Jonas, *Eaethly Paradise (Garden and Courtyard in Islam)*, Berkeley and Los Angeles, University of California Press, 1980.
- Tabbaa, Yasser, "The Medieval Islamic Garden: Typology and Hydraulics", *Garden History: Issues, Approaches, Methods*, John Dixon Hunt, Washington, Harvard University, 1992.

آب‌نماها در گوشه‌های اندلس از الزهراء تا الحمراء / ۱۱۳

تصویر ۱. الحمراء، حیاط ریاحین، حوض رو به گوشه

نقشه ۱. الزهراء، گوشه‌ها و حوض‌های قصر عبدالرحمن

نقشه ۲. حوض‌های مرکزی در الحمراء:
 ۱. حیاط شیران و حیاط‌های پیرامونی،
 ۲. صحن ریاحین، ۳. باغ داراکسا (لندراجا)،
 ۴. تالار ابن سراج، ۵. تالار دوخواهران

تصویر ۲. اشبیلیه، کروثرو، حوض مرکزی.

تصویر ۴. الحمراء، ارتباط فضای داخلی و خارجی بنا با کمک کانال‌های آب

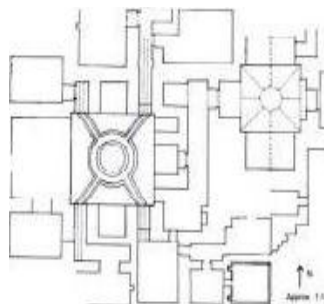
تصویر ۳. حوضچه فواره در حیاط ریاحین

تصویر ۶. الحمراء، نهرهای چهارگانه در حیاط شیران

تصویر ۵. الحمراء، جوی باریک آب
در کف تالار ابن سراج

نقشه ۳. شمال شام، کانال‌های چهارگانه در قلعه صهیون